

Ómagyar kori helyneveink vizsgálatának néhány szempontjáról, különös tekintettel a település- és népességtörténeti kutatásokra

1. 1995. február 16-án a Központi Statisztikai Hivatal „A honfoglalás és az Árpád-kor népessége” címen népesedéstörténeti konferenciát rendezett Budapesten. Ennek keretében a konferencia rendezőségének felkérésére magam is előadást tartottam, melynek szövege az ott elhangzottakhoz képest változatlan formában meg is jelent a „Magyarország történeti demográfiája” sorozat I. számaként „A honfoglalás és az Árpád-kor népessége” című kiadványban (Bp., 1995.), „A helynevek szerepe az Árpád-kori népességtörténeti kutatásokban” címen (96–105).

Előadásomból és annak publikációjából kimaradt több olyan részlet és példa, amelyet a megszabott keretek már nem bírtak el. Továbbá a megjelent anyagban is, mivel a sürgősség miatt belőle korrektúrát nem láthattam, jópár értelemzavaró hiba is bennmaradt. Végül az említett kiadvány aligha jutott el a névtudománnyal foglalkozó kutatók jelentős részéhez. Mindezt úgy gondoltam, nem lesz talán haszontalan a bővített és javított szöveget e szakmailag publikusabb helyen közreadnom. A közlemény természetesen e formájában sem tart számot arra, hogy a felvetett kérdéseket részletesebben taglalja, csupán érinti a kutatás egyes filológiai, szemléleti, módszertani gondjait, utal részben vagy egészen kimunkálatlan, továbbgondolást igénylő problémákra.

2. A helynévanyagnak különleges jelentősége van a korai időszakok település- és népességtörténeti kutatása számára, mert vannak olyan sajátos értékei, melyek szórványemlékeink közzavainál, sőt személyneveinél is fontosabb, tágabb információkat tartalmazhatnak. A helynévadás jórészt kimondottan „népi” nyelvi jellegű, az elnevező tömegek, köznépi rétegek nagy mértékben kollektív, népi szinten beszélt nyelvi sajátosságait tükrözi, bizonyos tekintetben szemben például a személynevekkel, melyek nagyon gyakran csak egyéni vagy kiscsoporti kötöttségűek, s jelentékeny hányaduk van erősen kitéve a társadalmi divat, a szűkebben körülhatárolt ízlés, a származási, családi

öröklődés stb. hatásainak, felülről, kívülről jövő nyelvi áramlatoknak. Továbbá a helynevek egyértelműen területi kötöttségűek: az adott helyen, illetőleg közvetlen környezetében élők nyelvi jellegzetességeit tartalmazzák, bizonyos mértékben szemben a közszavakkal meg a személynevekkel, melyek helyi nyelvi kötődése nem abszolút bizonyosságú, a személyek területi mozgása például nem ad elegendő biztosítékot helyi származásukra. Végezetül a helynevek szemantikai és morfológiai meghatározottsága nagyobb, következésképpen névadási hátterük a földrajzi objektumok viszonylatában szűkebb korlátú és gyakori továbbélésük folytán ellenőrizhető, s morfológiai tipológiájuk is egyszerűbb, szemben például a személynevekkel, melyekben a névadás szabadabb csapongása érvényesül és a személlyel együtt ellenőrizhetetlenül eltűnik.

Mindezek figyelembevételével érthető, hogy korai nyelvemlékeinkben elsősorban a helynevek biztosítják számunkra azt az elsőrendű forrásanyagot, amelyre történeti következtetéseinket alapíthatjuk. Egy-egy nyelvemlékünk, oklevelünk helyneve azt a nyelvi vallomást foglalja magában, amire szükségünk van: legtöbbször jól megállapítható lokalizációja pontos helyi nyelvi értéket tartalmaz nemcsak a nyelvföldrajzi viszonyokra, hanem a névadó környezet nyelviségére, annak szociális értékére, köznévi elemei révén biztosabb, ellenőrizhetőbb etimonjának problematikája, morfológiai és szemantikai tipológiájának alapján könnyebb keletkezésének kronologizálása. Ilyen szempontból természetesen minden helynév sokatmondó értékű, mégis elsőrendűen fontosak közülük azok, amelyek jól körülhatárolható tipológiájuk következtében nyelvföldrajzilag, nyelviségük sajátosságai miatt etnikailag, valamint kronológiailag település- és népességtörténeti viszonyainkra különösképpen meghatározók.

3. Tudós elődök szorgos tevékenysége révén, különösen pedig a legújabb évtizedek széleskörű anyagfeltáró munkálatai folytán elsősorban a magyar történettudománynak hatalmas érdemei vannak abban, hogy a korai magyar helynévanyag nemcsak mennyiségi tekintetben, hanem a filológiai kritika minőségi követelményeire, valamint a felhasználást nagymértékben segítő gyűjteményes egybeállításokra nézve is bőségesen áll a feldolgozó, értékelő jellegű kutatások rendelkezésére. Ennek ellenére aligha paradoxon az az állítás, hogy névtudományunk nagyon fontos korai néptörténeti kérdések eldöntésére anyaghiánnyal küszködik.

E probléma egyik oldala objektív adottság: a XII. század előttről viszonylag igen csekély számú az a hiteles emlékeanyagból dokumentálható helynevünk, amelyik jellege folytán most szóban levő témánk szempontjából is hozhat valamit a konyhára, s nem csupán nyelvi-népi univerzálék olyan pánchronisztikus természeti néveleme, mint *Sárfő*, *Körtvélyes*, *Ság*, *Kölesér* stb., de még ez utóbbiak adatolhatósága sem túlságosan széleskörű. Pedig mai

viszonyokon alapuló nemzetközi és hazai vizsgálatok bizonyítják, hogy egy, számára addig ismeretlen tájra kerülő népnek, népcsoportnak akár különböző földrajzi, gazdasági, társadalmi viszonyok mellett sem kell néhány évtizednél hosszabb idő ahhoz, hogy táji környezetét helynevekkel benépesítse. Mert a helynévadásnak vannak olyan szociológiai, pszichológiai, kommunikációs jellemzői, velejárói, melyek még a történeti, művelődési, települési körülmények jelentékenyen más voltának közepette is működnek, s különféle névelemeket produkálnak. Hiába általános tanulsága azonban a névtannak, hogy a magyarságnak is már a honfoglalást megelőző időkben szép számmal kellett lennie akár rövid időkorlátozással is élő, használt helyneve, s hiába lehetünk bizonyosak abban, hogy népünk a honfoglalás utáni, új viszonyok közepette is viszonylag hamar és számottevő mennyiségben fejlesztette ki az ismeretkörébe kerülő földrajzi objektumok névanyagát, ha a filológiaiilag elérhető valóság más. A honfoglalás előttről – mint köztudott – összesen két magyar nyelvi helynevet ismerünk, *Leved*-et és az *Etelköz*-t, a X. század magyarságától dokumentációs alapon bizonyosan használtat pedig már egyet sem, sőt a XI. századból is tárgykörünkben értékelhetőt – tehát település- és népességtörténeti szempontból tipológiaiilag fontosat – nem sokkal többet két tucatnál, ami a filológiaiilag feltárható, tényleges adatokra támaszkodás szempontjából alig több a semminél.

Következésképpen arra vagyunk kényszerítve, hogy a korai Árpád-kor helynévi viszonyait a kései Árpád-korból megismerhető névanyag alapján következtessük ki, visszavetítve a dokumentálható anyagnak a helynevek huzamos léteire alapítható előéletét, és feltéve csak későbből konkrétan megfogható névellettani és történeti adottságaik, értékeik korábbi érvényességét. E tekintetben kétségkívül segít bennünket, hogy a XII–XIII. század filológiaiilag jól számbavehető helynévanyaga a X–XI. századéból nőtt ki, eléggé nagy mértékben annak szerves folytatásaként tekinthető. Ez a körülmény ugyan segít bennünket visszamenő következtetéseinkben, de magán az adathiányos legkorábbi időszakok adottságain változtatni nem tud. És nyelvészek, de általában filológusok számára nem kell bizonygatni, hogy mindennek kutatáselméleti és metodikai következményeivel milyen messzemenően számolni szükséges. A helynévi vonatkozásban ténylegesen adathiányos helyzetnek a nehézségeit nem oldhatják teljesen a helynévanyagban kétségtelenül meglevő visszakövetkeztetési lehetőségek; e helyzet a maga természeténél fogva fokozottan megköveteli a névtudomány bizonyító eljárásainak szigorú módszerességét, a kritikai hozzáállást, óvatosságot, és legfőképpen a fantázia megfelelő keretekben tartását. Egy-két ide utaló konkrét kérdésre még visszatérek.

A korszak névtani vizsgálataiban felmerülő relatív adathiány másik oldala már nem objektív adottság, hanem kutatásszervezési természetű. Implicite már

az előbbi probléma is magában foglalja a visszakövetkeztetés kiindulásaként szolgálható kései Árpád-kori helynévanyag birtoklásának kifogástalan filológiai minőségű szükségletét, nem is szólva ez utóbbi időszak vizsgálatának óriási anyagigényességéről. E tekintetben minden történeti helynévkutató valóságos bibliaként kezeli GYÖRFFY GYÖRGY Árpád-kori történeti földrajzának három megbecsülhetetlen értékű kötetét. Ugyanakkor rendkívül bénítóan hat a feltehetően három további kötet hiánya, késedelme.¹ Éppen a meglevő kötetek pótolhatatlan, egyéni kutatómunkával felgyűjthetetlen anyaga figyelmeztet arra, hogy bárhová is nyúlnánk a korszak helynévi tematikájának munkálásában: akár általánosabb helynévtörténeti, tipológiai, kronológiai érdekű témáról legyen szó, akár a történeti Magyarország bármely területének korai helynévi problematikáját akarnók felfedni, a hiányzó kötetek felemássá, mennyiségi és minőségi szempontból bizonytalan, hiányos alapanyagúvá teszik a vizsgálatot. Nem egy névtanos kollégát ismerek – magamat is beleértve –, aki hosszú idő óta várja, mikor tudná a maga kutatási tervei, tematikája érdekében birtokba venni a teljes Árpád-kori anyagot. Persze emellett nyomasztóan hat későbbi korok mai névtani igények szerinti helynévi adatbázisának hiánya, például CSÁNKI DEZSŐ történeti földrajzának nagymértékű elavultsága is, hiszen nagyobb igényű névélettani, történeti tipológiai, kronológiai érdekű vizsgálatokba csak nagyobb időtávlatok helynévanyagának felhasználásával, bevonásával lehet belekezdeni. Az Árpád-kori helynévanyag közzétételének félben levése mégis azért fájdalmasabb, mert a helynevek történeti tanulságait leginkább igénylő korszak kutatásait rekeszti el. A magyar történeti helynévkutatásnak s persze ezen keresztül a magyar nyelvtudománynak és történettudománynak is eminens érdeke volna, hogy az akadályok e vonatkozásban minél gyorsabban elhárulhassanak.

4. A korai magyar helynévanyag feltárásának témájával talán legközvetlenebbül függ össze néhány olyan filológiai kérdés, amely mintegy alapfeltétele az egyes névformulákban, névtípusokban való eligazodásnak, az ezekből levonható történeti következtetésekhez vezető teljesebb, biztosabb kiindulásnak.

Itt csak futólag utalhatok első pillantásra talán jelentéktelen horderejűnek látszó olyan kérdésekre, mint a latin nyelvű szövegekbe teljesen latin vagy ami még jóval gyakoribb: felemás magyar–latin szerkezetes formában beágyazott magyar helyneveknek (pl.: *Anonymus: inter Thysciam et Budrug, aquas calidas superiores*, ill. *lutum Zerep, silua Tursoc* stb.), vagy az *alias*-sal, *alio nomine*-vel stb. kapcsolt igen sűrű előfordulású kettős névalakoknak (pl.: 1326/1288: *Chet sive Orozlanku*; GYÖRFFY II, 398; 1324: *Felharipan que nunc*

¹ Szerencsére időközben legalább a IV. kötet nyomdai munkálatai viszonylag előrehaladott állapotba kerültek.

Zenthdemeter nuncupatur: uo. 509; 1237–40: *Hymud que alio nomine Nelka dicitur*: uo. 611; 1342: *Hachak alio vocabulo Hunty*: GYÖRFFY III, 97; stb.), illetőleg az utóbbiakkal rokon ismétlődő névváltaoztatású, de azonos objektumokra vonatkozó helynévformáknak (pl. 1321: *Galsa*, 1327: *Kalsa alio nomine Ingow*, 1327/1337: *Ingou*, 1332: *Kalsa* stb.: GYÖRFFY I, 101; – XIII. sz. k.: *Lompert*, 1247/1271: *Luprechzaza*, 1284: *Beregzaza*, 1299: *Lupret Zaza*, 1308: *Zaz*, 1337: *Beregzaza*, 1332–7: *Lempert Zaza* stb.: uo. 532; stb.) az ügyei, melyek alig kaptak még saját mivoltuk, típusuk belső viszonyait illető behatóbb vizsgálatot, értékelést. Pedig az ide vágó problémák elemzése nem öncélú névtani precízkedés, hiszen mindegyik kérdéskörnek nagyonis megvan a helynevek élettanára, tipológiájára, kronológiájára és az ezekből következő történeti tanulságokra kiható jelentősége. Hogy például egy genitivusos *villa Petri* vagy „nominativusos” *villa Petur* szerkezet mögött magyar *Péter*, *Pető*, *Petri*, *Péterfalva*, *Petőfalva* stb. vagy éppen *Petrovac*, *Petrovce*, *Petrovo selo* stb. névformák állanak-e, az a helynévi érték szempontjából éppen nem mindegy, bármelyik típusfajtnak lehet más-más következménye a települési időre, birtoklásra, nyelvi és etnikai jellegre stb. stb. nézve. Eredményre itt csak a típusok együttes, összehasonlító vizsgálatának előzetes elvégzése és az egyes esetekre való alkalmazása vezethet.

A Kárpát-medence jobbára nemzetiségi vidékein gyakran említene az oklevelek olyan idegen nyelvi vagy ismeretlen etimonú helyneveket, amelyeknek többször-kevesebbszer középkori magyar nyelvi alakjai, megfelelői is feltűnnek: 1311/1314: *Petlendorf*, 1328: *Neppundorph*, 1331: *Ependorph*, 1334: *Epemezew* (GYÖRFFY I, 561); 1346: *Yzwar*, 1346: *Wyzwar* (GYÖRFFY II, 485); 1437: *Wyrowzkawaz*, 1476: *Wyhrowcz*, 1476: *Werfalua* (HELLER–NEHRING I, 204); stb. Hogy itt milyen esetekben lehet egykori élő nyelvi magyar névalakokkal számolni, következésképpen magyar nyelvi-etnikai környezet névhasználatát is föltenni, vagy mennyire szabad csak a középkori magyar hivatalos írásbeliség, okleveles gyakorlat magyar névalakítási eljárásaival: fordításaival, népetimológiáival, mesterséges magyarító eljárásaival számolni, az sokszor igen fogas kérdés. Mindenesetre nem lehet a problémát úgy szőnyeg alá söpörni, hogy e nevek népességtörténeti szempontból mindig spontán nyelviségű magyar helynevekkel volnának egyértékűek.

Gesztáink, krónikáink helynévanyaga nyelvileg jórészt eléggé megbízható, még a latin formulák mögött is többnyire hiteles magyar alakulatok állanak; pl.: Anonymus: *iuxta paruos montes*, vö. 1321: *Aprohalmhaza* (GYÖRFFY I, 502); Kézai: *Albana civitas*, vö. TA.: *feheruuaru* stb. Csak az a baj, hogy gesztáiróink, krónikásaink helynevei igen nagy hányadukban nem vonatkoztathatók az általuk eseményileg leírt korai időkre. E nevek felhasználása kronológiai tekintetben igen nagy óvatosságra int, például hiteles

honfoglalás kori vagy akár X. századi helynévként való beállításuk egyenesen megtévesztő lehet.

5. Hogy korai századaink helynévanyaga mit vallhat a Kárpát-medence népességi és települési viszonyairól, annak döntő előfeltétele az egyes helyneveknek elvi és módszerbeli szempontból kifogástalan, szigorúan kritikai szemléletű magyarázata. E követelmény banálisnak látszó hangoztatása szándékoltan kap részemről különleges kiemelés, tudniillik meggyőződésem, hogy az a rengeteg hibás, kritikátlan, napjaink névtudományi szintjét messze alulmúló névmagyarázat, melyet névtudományunk nagyobb részben a múlt örökségeként súlyos ballasztként hurcol magával, kisebb részben még ma is újratermel vagy legalábbis mérvadó jelleggel terjeszt, a téves történeti szempontú következtetések melegágya, és egyúttal a további fejlődés kerékkötőjévé is válhat.

A helynévi magyarázat dolga tágan értelmezendő. Nem szűkíthető le az etimon, a pusztá nyelvi eredet kérdésére, még ha az kiinduló, központi eleme is. Persze a szűkebb értelemben vett nyelvészeti magyarázat is többrendbeli alátámasztást kíván az olvasattól, hangalaki meghatározástól kezdve a morfológiai problematikán keresztül a szemantikai tipológiáig terjedő széles skálában, melyen szigorú módszerességgel végig kell vezetni a vizsgált névelemet. De egzaktabb nyelvészeti tartozékain kívül a magyarázat kérdéskörébe sorol még a névéletlan megannyi kisebb-nagyobb részlege, centrumában az egyes névkategóriák sokrétű viszonyával. Nagyon fontos volna, ha tudatosulhatna, hogy a névmagyarázat – itt nem részletezhető számos ok miatt – általában nehezebb, kényesebb feladat, mint a közszavaké, több benne az elsősorban módszertani hibázás lehetősége; s talán nem is mindennek ellentmondásaként, a közszavak eredetbeli fejtegetésénél is jobban ki van téve a névtan korszerűbb eljárásait nem kellően ismerő vagy éppen laikus magyarázók próbálkozásainak. A névmagyarázat nehézségei, elcsúszási veszélyei okozzák, hogy a valóságban sokkal több a jól nem, vagy legalábbis bizonyos valószínűséggel nem magyarázható, ismeretlen eredetű földrajzi nevünk, mint amennyi ilyen közzsói állományunkban található. Nem kell bizonygatni, hogy ez nem a névtudomány hibája; a hiba az, ha ezt a körülményt nem látjuk be.

Hogy névtudományunkat hibás, elavult, bizonytalan magyarázatok tehertétele meglehetősen nagy súllyal nyomja, abban persze elsősorban a nyelvtudomány felelős. A magyar névtan három alappillére közül még leginkább a szlavisztika oldaláról vannak rendben a dolgok, a hungarológia és a turkológia frontján rosszabb a helyzet. Ennek sajátos tudománytörténeti okairól nincs itt tér szólni, csupán arra utalnék, hogy éppen legkorábbi helynévanyagunk – főként személynévből lett vagy lenni vélt helynévanyagunk – nagyon sok fontos elemének magyarázatát sok-sok évtized pora lepi, olyan időkből való, amikor a névtan forrásanyaga, elvei, metodikája, törekvései irányai

magától értetődően – és nem föltétlenül sok érdemes művelője hibájából – mások, kezdetlegesebbek voltak, mint a ma kíváncsiak, és ehhez a tényhez mérhető értékrendjük zöme is, tisztelet az időtálló kivételeknek. A veszély ott kezdődik, pontosabban ott végződik, hogy a véres torkú névmagyarázatok hosszú sora vészelt át az időket – részben a magyar névtan művelésének nem éppen kedvező időket is –, és köszön vissza akár mai művekben, különféle elméletek kiinduló, bizonyító anyagaként.

Példák hosszú sorát lehetne minderre felhozni. Hadd említsek meg azonban csupán egyet. Századunk első felében gomba módra szaporodtak el azok a helynévetimonok, amelyek részben még a honfoglalás előtről, részben a korai Árpád-korból török nyelvi helynév-szubsztrátumot igyekeztek bizonyítani a magyar nyelvterület toponomasztikájában. Hogy a korai magyarban nincs valószínűsíthető török eredetű helynév, arra már KNIEZSA ISTVÁN rámutatott (Szt. István-Eml. 435), s az ide utaló sorozatos névfejtések hibás voltát a mai nyelvészet és névtan szintjén csak megerősíteni lehet. A téves alapokra épült következtetések azonban mégis makacsul tartják magukat, nemegyszer már ott elcsúszva, hogy az esetleg valóban török személynévi (törzsnévi, népnévi stb.) alapú etimon még nem jelenti egyben török eredetű helynévadás helynévi bizonyosságát is (pl. *Balmaz, Tas, Törtel, Üllő* stb.).

6. A félresiklott helynévmagyarázatok egyik gyűjtőterülete s egyúttal a magyarság korai település- és népességtörténetében tartalmánál fogva szinte kulcskérdésnek bizonyuló problémaköre a személynévek és a helynevek viszonya.

Hogy képzők vagy összetételi utótagok hozzáadásával bármelyik fő névkategória átmehet és óriási számban át is megy a másikba (személynévből helynév: *Miháld, Mihályi, Mihályfalva, Mihályháza* stb.; helynévből személynév: csak *-i*-vel: *Mándi, Jászai* stb.), abban sohasem volt semmi kétség. A szuffixum vagy utótag nélküli alapalakban való váltás dolgában viszont más a helyzet: a magyar helynévkutatásban viszonylag régóta szinte dogmává merevedett, hogy e viszonylatban csak a személynévből helynévvé válás a szabályos, fordított út lényegében nincs (tehát pl. *Tarcal* szn. > *Tarcal* hn. lehet, *Tarcal* hn. > *Tarcal* szn. azonban nem). E felfogás kialakulását legalább három forrás táplálta. Mindenekelőtt az, hogy a pusztá személynévből helynévvé válás speciális magyar sajátosság, környezetünk nyelveiben ismeretlen (ez ugyan csak a szlávra és a germánra érvényes általában, az újlatinra nem, de a Kárpát-medence román névanyagának viszonylag kései volta miatt nálunk ez nem zavaró tényező). Továbbá: a magyar történeti névkutatás úgyszólván Anonymusnak az emlőin cseperedett fel, föltétlenül híven szavainak hitelességében s a jó öreg P. mester tudvalevőleg csak a személyek helynévadó tevékenységét emlegette, mégpedig nagy bőségben (persze, hiszen helynevei adva voltak, s költött személyei kronológiai hitelesítésében névanyagra volt

szüksége). Végül: mint már utaltam rá, a helynévadás szemantikai alapjai sokkal kötöttebbek, szűkebbek, mint a személynévadáséi; ezért ha a sok, helynévként megfejthetetlen névre a személynévi eredetet rá lehetett mondani – mivelhogy esetleg ilyen személynév is kimutatható volt –, a néveredet kérdésének megoldása mindjárt jóval könnyebbé is vált. Ez a „fogás” akkor is látszatzmegoldást hozott, ha magának a személynévnek az etimonja sem volt tisztázható; l. pl. 1293: *Bayna* (GYÖRFFY II, 224), ma *Bajna* Esztergom m. < *Bajna* szn. (1311: *Boyna* (MES. II, 651) ismeretlen eredetű, előzménye a helynév is lehet).

A dogma azonban bizonyosan hibás: nyelvünkben személynévek minden ismert nyelvtörténeti időben keletkeztek helynévből szuffixum nélkül is, sőt ennek a fejlődési módnak is elég nagy volt a produktivitása. E problémának igen nagy a hordereje Árpád-kori helynévanyagunk település- és népességtörténeti vallomása szempontjából. Következményeként terjedtek el például olyan több mint vitatható felfogások, hogy személynévekkel morfológiailag egyező helyneveink mindig korban megelőző, sőt nagyon korai személyek létét igazolnák; hogy az efféle helynevek a személyek, sőt ugyanazon személy helytörténeti szerepére pontosan rávallának (mondjuk *Décs*, *Décse* stb. helyneveink mögött közvetlenül *Géza* fejedelem áll); hogy megyenevekké lett várneveink mintegy felére igaz volna első ispánjuk személyének és nevének névadó szerepe (pl. *Baranya* megye és *Baranya* vár < **Baranya* ispán) stb. Esetenként természetesen mindezen következtetések mindegyike valós lehet, csak az elvi alaptól kiinduló tömegesítés, sablon, túlzás vitatható, illetőleg kétségeket ébresztő. Nem is szólva arról, hogy például a legtöbb feltett ispánnév > várnév (> megyenév) fejlődés esetében mind a történeti, mind a filológiai igazolás hiányzik; pl. *Bihar* valószínűleg honfoglalás előtti földvára viselhette már ezt az ismeretlen eredetű nevet, vagy netalántán személynévi eredet esetén ilyen nevű személy is élhetett már az ispánság intézménye előtt is.

7. Árpád-kori nép- és településtörténetünknek egy másik nagyon kritikus kérdése a törzsnevekből lett helységnevek ügye. Itt sok egyéb részlet mellett három alapvető ellentmondás különösen szembetűnő és a magyarság korai népességtörténete szempontjából is feloldásra váró.

Az egyik az, hogy bizonyos jelek a magyar törzsszervezetnek egyfelől korai időbeli és társadalmi elrekedésére, másfelől széles körű és huzamosabb népi ismeretére utalnak. Nemcsak gesztáink és krónikáink hallgatnak mélyen róluk, hanem népeket, néprészeket, település- és birtoklási viszonyokat oly gyakran emlegető okleveleinkben sincs róluk szó sohasem. Továbbá nem lettek belőlük személynévek, nemzetségnevek (néhány ide vonatkozó ellenkező adat a nagy számok törvényei szerint névtanilag teljesen érdektelen). Ugyanakkor sok száz helynévnek váltak széles területeken névadóivá, ami magyar környezetük népi

tudatába nagyon jellemző jegyként, mélyen beivódó sajátosságukat, illetőleg annak világosan tudatosuló különbségeit is jelzi, és huzamosabb keletkezési folyamatukat, kronológiájukat sejteti.

A második ellentmondás, hogy e névtípus elterjedésében eléggé éles földrajzi cezúra van. A Szatmár–Bihar–Zaránd nyugati részeinek vonalánál – ott érdekesen éppen nagyon megsűrűsödve – nemigen hatol keletebbre (az ismert erdélyi két-három bizonyosabb adat e vonatkozásban megint szinte nulla értékű tényező).

A harmadik ellentmondás – amely még az elsőként említettel is különleges párhuzamba állítható –, hogy a hozzájuk kapcsolódó névadás keletkezési idejükre nézve területi-települési jellegű magyar törzsi tagolódást két oldalról sem igazol. Egyfelől – Erdély kivételével – lényegében a magyar névterület minden részén mindegyik törzs neve feltűnik helynévként, jól összekeveredve (a kisebb foltszerű hiányok inkább véletlenszerűek); másfelől környezeteik velük kapcsolatos névadási eljárása teljesen egységes, saját törzsi mivoltukra, illetőleg törzsek közti viszonylatokra utaló külön szemléletű nyelvi, nyelvjárási jegyeket egyáltalán nem mutat.

Ezekre az ellentmondásokra külön-külön is több érdekes, elmés magyarázat született már, anélkül, hogy a megnyugtató megoldást magukban hordoznák. Ami pedig e témához csatlakozóan az úgynevezett „vélt” törzsnevek (*Ladány, Berény, Tárkány* stb.) kérdését illeti, az ide vágó, kabarokra, székelyekre stb. célzó utalások aligha tekinthetők többnek – nyelvészetileg, névtanilag mindenképpen bizonytalan – hipotéziseknél. Így Árpád-kori települési és egyúttal népi, társadalmi történetünknek ez a kétségtől fontos kérdése nézetem szerint még mindig megoldásra vár.

8. Mind a személynévből, mind a törzsnévből lett helynevek kérdése tulajdonképpen a helynévtipológia problematikáját idézi föl. Bizonyos, hogy a már legtöbbnyire Kniezsától jól kiválasztott helynévtípusok a korai magyar településszerkezet kialakulásának, illetőleg a magyar nyelvterület fokozatos kiterjeszkedésének a meghatározásában nagyon fontos szerepet tölthetnek be. Így van ez még akkor is, ha az egyes típusoknak sem az indulása, sem lezáródása pontosabban nem kronologizálható, annál is inkább, mert éppen a legkorábbiak kezdeteihez az Árpád-kor első felében az adatolható helynevek nagymértékű hiánya nem nyújt kellő fogódzókat, a típusok keletkezésének végső szakaszát pedig az analógiás újrateremtődés folytonosan adott lehetősége teszi szinte meghatározhatatlanná. Amellett egyes morfológiai jellegű típusokon – így az *-i* és *-d* képzős helyneveken (*Apáti, Segesd* stb.), valamint egyes birtokos szerkezetek településjelölő utótagjain (*-falva, -háza, -telke, -laka* stb.) a korjelző elemeknek sokszor csak másodlagos, utólagos megjelenése és e megjelenés elhúzódása is zavaró tényezőnek bizonyul, sőt elsősorban a *-d*,

kisebb részben az *-i* képző csatlakozásának tőteni és hangtani függőségei is keresztezik a kronológiai szempontokat.

Így az egyes helynévtípusok egyrészt inkább csak virágkorukat jelző mivoltukban, másrészt jobbra csak nyalábosan, egymást igazolva szolgáltatnak kronológiai fogódzókat egyes vidékek településrajzához. Segítségükkel mindenesetre az Árpád-kor két-három települési korszaka, illetőleg az akkori magyar nyelvterület két-három kiterjedési szakasza nagy vonalakban meghatározhatónak látszik. A XII. század második felében például eléggé jól körvonalazódik egy olyan helységnévi típusváltás, amely – az egyes típusok teljeskörű anyagának egybegyűjtésével és térképre vetítésével – nagyon fontos és talán eléggé pontos adalékokat nyújthatna az ez időszak előtti és utáni magyar nyelvű népesség területi viszonyaihoz, illetőleg terjeszkedési irányaihoz, s egyben érdekes összehasonlítási lehetőséget szolgáltatna például Kniezsának a Szent István emlékkönyvben megrajzolt XI. századi területi magyarságképhez.

Úgy hiszem, van még néhány olyan helynévtípus, amely eléggé meghatározó kronológiát hordoz magában, és további finomítási lehetőségekre is alkalmas. Csak egy-két futó példával jelezném a bővítés egyébként több típust is magában foglalható esélyeit. Ilyen a morfológiai típusok között például a *-gy* helynévképző (*Somogy, Egregy* stb.), amely nem a *-d* változata, hanem attól független szuffixum, és nagyon korai – a *-d-s* névtípust föltétlenül megelőző – helynévalakulási mód jellemzője. Tömegességénél és a magyarság korai településviszonyaira, terjeszkedésére is kiható történeti adalékokkal szolgálhat a szemantikai helynévtípusokba illő és a magyar gyepűrendszerhez kapcsolódó terminológia (*kapu, les, őr, lövő, lövér, rejtek, szem, gyepű* stb.) helynévi lecsapódása. Tagányi Károly egykori úttörő tanulmányánál (Gyepű és gyepűelve: MNy. IX, 97–104, 145–52, 201–6, 254–66) e kérdéstről ma már sokkalta nagyobb és névtanilag pontosabban meghatározható helynévanyaggal rendelkezünk, amely egyfelől szépen kirajzol egy korai belső védelmi rendszert és egy másodlagos, jórészt a magyarság terjeszkedését is követő-jelző „külső” rendszert, mely nyugat felé kisebb tért átfogva nyomul kifelé, de igen határozott kontúrú, dél és kelet felé ugyan mélységben jóval inkább tagolt és szétterülő, ám jellegzetes csomópontokat szintén jól kirajzol.

BENKŐ LORÁND